१५५

न

द्व

ति

व-

उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी

3

॥ श्रीहरिः ॥

समीक्षाचक्रवर्ती ।

नाम विद्यासन्तानः ।

SAMÎKSHÂCHAKRAVARTI,

A

COLLECTON OF RARE & EXTRAORDINARY WORKS.

New Series No. 1.

ब्रह्मवादः ।

गोस्वामि श्रीहरिरायजीमहाराजविरचितम् सर्वम्,

श्रीगोपालकृष्णभट्टविनिर्मित–विवरणसहितम् ।

श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा ...त्वेन

...रत्नगोपालभट्टेन संशोधितः ।

BRAHMAVÂDA,

BY GOSWÂMI SRI HARIRÂYAJI MAHARAJA.

With a gloss called Vivarana,

By Sri Gopâla Krishna Bhatta

VOL. I.

PUBLISHED BY THE PROPRIETORS MESSRS
RATNA G. BHATTA & Co.

AND SOLD BY THE SECRETARY CHOWKHAMBA SANSKRIT
BOOK DEPOT, BENARES.

PRINTED BY HARIKRISHNA DÂS GUPTA PROPRIETOR,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.
1910.

यो-

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

...: शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री
न्याये [illegible]चार्यवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्याव[illegible]ः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकः कृष्णचन्द्रः ॥
काश्मीरो गुणकुड्मे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नव[illegible] निबद्धकानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः प्रपन्न[illegible]
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नु[illegible]ने
॥ २ ॥

२५५
हरिब्र

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

ब्रह्मवादः ।

गोस्वामिश्रीहरिरायजीमहाराजविरचितः ।

श्रीगोपालकृष्णभट्टविरचितविवरणाख्य-
व्याख्यासमलङ्कृतः ।

अथेदं विचार्यते । ननु भक्तिमार्गे माहात्म्यज्ञान-जननहेतुतयाऽऽनुकूल्येनोक्तः कोऽसौ ब्रह्मवादः? ॥

उच्यते । एकमेवाद्वयं ब्रह्म, पुरुष एवेदꣳ सर्वम्, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, स वै सर्वमिदं जगदित्यादि-श्रुतिभिः प्रपञ्चरूपेणापि पूर्वं सन्नेव स्वस्याऽद्वयत्वेन तदतिरिक्तस्याऽभावात् स्वस्य क्रीडार्थमाधारत्वेन प्रपञ्चरूपं संपादयितुं तद्रूपेणाविर्भूतो भगवानेवेति श्रुतितात्पर्यरूपः ॥

श्रीनवनीतप्रियो जयति ॥ श्रीमन्मदनमोहनो जयति ॥

दुःखार्णवे निमग्नं मां कृपया करुणार्णवः ।
य उद्दधार मदनमोहनं तं भजे सदा ॥ १ ॥

रससलिलयुतं श्रीकृष्णमेघस्वरूपं
कलिकलुषनिदाघातप्तभक्ताऽवनाय ॥
स्वमतसुजलवृष्ट्या शामकं वादवह्ने-
रसत इह लसन्तं वल्लभं तं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

नानावादेन रविणा हरिणा तिमिरं महत् ॥
मायावादाख्यमखिलं नाशितं तं नमाम्यहम् ॥ ३ ॥

अज्ञानतिमिरान्धं मां स्वप्रतापार्कतेजसा ॥
सनेत्रमकरोच्छ्रीमद्गोपेश्वरमहं भजे ॥ ४ ॥
गुरुचरणविभावसोः प्रकाशा-
दपगतसंशयमण्डलान्धकारः ॥
रसिकहरिकृतेरभेदगन्त्र्या
विवरणमातनुते विनोदहेतुम् ॥ ५ ॥
गोष्ठीशालोपनामश्रीहरिकृष्णात्मजो मुदा ॥
गोपालकृष्णः सुकविर्गोपेश्वरपदानुगः ॥ ६ ॥

अथ श्रीमद्गिरिवरधरणचरणपरिचरणमार्गमुकुलमार्त्तण्डायमान-हरिदासवर्य-श्रीमद्गोवर्द्धन-गिरिवरतादात्म्यं प्राप्नुवन्तो गोस्वामिनः श्रीमद्धरिरायचरणाः स्वीयानां परानभिभवपूर्वकं शुद्धाद्वैतपदवाच्यस्वमतसिद्धान्तार्थावबोधनार्थं सोपपत्तिकमेतदेव वक्तुमेतदेव विचारमारभन्ते-

अथेत्यादिना ॥ अथ शब्दो मङ्गलार्थः । इदं बुद्धिस्थमग्रे वक्ष्यमाणं च बहुवाक्यसन्दर्भरूपं शास्त्रं विचार्यते विचारविषयीक्रियत इत्यर्थः । तथाच शिष्यशिक्षायै ग्रन्थारम्भे अथशब्देन मङ्गलाचरणपूर्वकं निरुक्तमिदन्त्वावच्छिन्नं विचारविषयीक्रियत इति वाक्यार्थः ॥

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा * कण्ठं भित्त्वा विनिष्क्रान्तौ तेन माङ्गलिकावुभावित्युक्तेः । विप्रतिपत्तिमुखेन स्वमतमुद्भावयन् पूर्वं तामेवाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ नन्विति विप्रतिपत्तिबोधकः [illegible]यते पुरुषोत्तमोऽनेन श्रवणादिनवकेनेति श्रवणादिसाधनानुष्ठानात्मको मार्गः । न हि साधनपदेन पुष्टिमार्गानुपपत्तिः । अत्र फलसाधनयोरैक्यात् । प्रेम्णः सर्वत्रैवानुस्यूतत्वा । तदग्रे वक्ष्यन्ते । भक्तिरेव मार्गो भक्तिमार्गस्तास्मिन्

भक्तिरसमार्ग इत्यर्थः । विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकादिभि-रनुनीयमानस्य माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्य स्नेहस्य रसत्वाद्भक्ते रसरूपत्वम् । अन्यस्नेहव्यवच्छेदार्थं माहात्म्यज्ञानपदम् । माहात्म्यज्ञानतु । पूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः * स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तद्रूप-मुक्तिर्न चान्यथेति नारदपञ्चरात्रोक्तेः । सा परानुरक्तिरीश्वरे । इति शाण्डिल्यसूत्राच्च । फलाभिसन्धिरहिता परा । अत्र भक्ति-रसोऽन्यरसानामुपलक्षकः । तत्रापि शृङ्गाररसस्याभ्यर्हितत्वेन तस्यैव स्वाभीष्टत्वं ध्वनयति । तेन अन्ये तु तदन्तर्गता एव रसाः । तेषां तदन्तर्गतत्वेनैव रसत्वात् । अन्यथा रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीत्यादिश्रुतौ रसप्राप्तेरानन्दफलकत्वोक्त्या भयानकादौ तदभावाद्रसत्वमेव न स्यात् । तथा सति, रसो वै स इतिश्रुत्या, सर्वरस इति श्रुत्या च शृङ्गाररसरूपपुरुषोत्तमविषयक-ज्ञानपूर्वकस्नेहविषयकोऽयं मार्ग इति भावः । तत्रापि मार्गो, न सरणिः । राजमार्गे, यथा गमनसौकर्यं चौरादिभयाभाव-स्तद्वदत्यन्तायाससाध्यानां शमदमादिसाधनानामत्राप्रयोजकत्वेन अनायासेन तत् सूचितम् । पतनभयाभावोऽपि सूचितः । तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद् भ्रश्यन्ति मार्गात् त्वयि बद्ध-सौहृदाः * त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकप-मूर्द्धसु प्रभो इति दशमस्कन्धे गर्भस्तुतौ, यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् * धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पते-दिहेत्येकादशस्कन्धद्वितीयाध्याये चोक्तेः । अ[illegible]वाचार्यचरणाः, अत्रापि वेदानिन्दायामधर्मकरणात्तथा * [illegible]ं न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते इत्याहुः । दुःखासंभिन्नसुखरूपत्वं प्रथमतः अवाधिपर्यन्तामिति राद्धान्तः । भक्तिशब्दस्य यौगिकार्थस्तु— भज सेवायामिति धातोर्भावे क्तिन् प्रत्यये कृते भक्तिरिति भव-

ति। भावश्च क्रियासामान्यम्। प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तत्र गुरुस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति वैयाकरणनियमाद् धात्वर्थव्यङ्ग्या या द्पगणानभूता क्रिया तत्र पर्यवस्यति। प्रधानभूता च क्रिया मानस्येरि। अन्यत्रमना अभूवं नाऽश्रृणवम्, अन्यत्रमना अभूवं नाऽपश्यमिति वाजसनेयश्रुतौ मनसः प्राधान्यश्रावणेन तत्क्रियाया एव प्राधान्यस्यौचित्यात्। तथाच सेवाभिव्यङ्ग्या प्रेमरूपमानसी सेवा भक्तिरिति तत्र योगरूढः सिद्ध्यति। तथा श्रवणादिनवकेऽपि पारिभाषिकः, श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥ अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा इति सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवाक्यात्। अन्ये तु, उपासनायामपि भक्तिशब्दं प्रयुञ्जते। नैयायिकास्तु आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिरित्याहुः। श्रीमत्कपिलदेवैस्तु श्रवणादिनवकस्य सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्तम्। पुनश्च मिश्रितभेदेनैकैकस्य त्रिविधस्य त्रैविध्ये नव भवन्ति। तथाच नवकस्यैव नवनवभेदैरेकाशीतिप्रकारा सगुणा भक्तिरुक्ता, राद्धान्तिता तु, अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी जरत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा इति। अनिमित्तत्वकोशजारणत्वाभ्यां स्वरूपकार्यलक्षणाभ्यां गरीसी निर्गुणोक्ता। सा च मानसीसेवारूपा नारदपञ्चरात्रोक्ता शाण्डिल्यसूत्रोक्ता योगरूढेन भक्तिशब्देन प्राप्ताऽत्र विवक्षितेति निष्कर्षः। अत एव, चेतस्तत्प्रवणं सेवा, मानसी सा परा मतेति श्रीमदाऽऽचार्यचरणाः। भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येन तस्मिन् मनःकल्पनम्। परो हि योगो मनसः समाधिरिति श्रुतिपुराणोक्तेः। तथाच तादृशेऽस्मिन् मार्गे माहात्म्यज्ञानजननहेतुतया आनुकूल्येन उक्तः। महान् आत्मा शरीरमस्येति महात्मा ब्रह्म।

बृहत्त्वाद् ब्रह्म उच्यते इति वाक्यात् । महात्मनो भावो माहात्म्यम् । माहात्म्यस्य ज्ञानं माहात्म्यज्ञानम् । महात्मनो ब्रह्मणो महिमज्ञानामिति यावत् । तस्य जननं समुद्भवः । तस्मिन् हेतुः । तस्य भावो हेतुता, तया कारणीभूततयेत्यर्थः । माहात्म्यज्ञानरूपस्यैव ब्रह्मज्ञानस्य भक्तेः पूर्ववर्त्तित्वान्नियतपूर्ववर्त्तित्वाद्धेतोः । कारणाभावेन कार्याभाव इति न्यायेन भक्तिविषयस्य भगवत्स्वरूपस्यैव ज्ञानाभावेन भक्तेरेवानुपपत्तेः ॥ आनुकूल्येनेति ॥ अनुकूलस्य भाव आनुकूल्यं, जनकत्वम् । तेन भक्तिजनकत्वेन इत्यर्थः । यतो हेतुत्वमत एवानुकूलत्वम् । यद्वा अनुकूलत्वं सहकारिभावः । तथाच हेतुतया आनुकूल्येन चोक्त इत्यर्थः । अनुक्तोऽपि चः समुच्चयं वक्ति । विनाऽपि चं समुच्चयो भवतीति महाभाष्यप्रामाण्यात् । एवञ्च भक्तौ भगवतो ज्ञानस्याऽऽवश्यकता माहात्म्यज्ञानाय, माहात्म्यज्ञानस्य च प्रेमदार्ढ्याय । ज्ञानञ्च जन्माद्यस्य यतः, यतो वा इमानि, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिकार्यस्वरूपलक्षणाभ्यामुक्तं भवति । तत्र माहात्म्यं—मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्य जगतोऽनायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं, लिप्तत्वालिप्तत्वं, भोक्तृत्वाभोक्तृत्वं, कर्तृत्वाकर्तृत्वम्, अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्यादिविरुद्धधर्माश्रयत्वं वा । तेन भक्तेर्ज्ञानस्य उपजीव्योपजीवकभावः, कार्यकारणरूपो वा सम्बन्धः सिद्ध्यति । अतस्तद्धेतुत्वं तत्सहकारित्वं चेति भावः । एतादृशोऽय भक्तिमार्गे ब्रह्मवादः सिद्ध्यति । स च, कोऽसौ ब्रह्मवाद इति ॥ तादृशोऽश्रुतपूर्वोऽयं क इत्यर्थः । किञ्च तत्र का वा युक्तिः, किं प्रमाणं, कीदृशं च तत्स्वरूपमित्यत आहुः ॥ उच्यते इति ॥ एतत् सर्वं सङ्कलीकृत्य एव अस्माभिः कथ्यत इत्यर्थः । तदेव दर्शयन्ति ॥ एकमेवेत्यारभ्य, तात्पर्यरूप इत्यन्तेन ॥

एकमेवाद्वयमिति ॥ सजातीयविजातीयस्वगतभेदवर्जितमित्यर्थः । तेन, एकमेवाद्वितीयमिति न पौनरुक्त्यम् सजातीया जीवाः, विजातीया जडाः, स्वगता अन्तर्यामिणः । एकपदेन सजातीयभेदनिरासः । एवपदेन विजातीयस्य । अद्वयपदेन स्वगतानां जीवानाम् । सजातीयत्वन्तु, एकत्वे सत्यऽनेकानुगतत्वं जातिरिति जातिलक्षणाद् अनेका जीवाः, तदनुगता चित्स्वरूपा जातिः, तद्रूपतया साजात्यं ब्रह्मणः। तेन चित्साजात्येन ब्रह्मणो जीवैः साजात्यम् । यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः । सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इति मुण्डकश्रुतौ सरूपपदाच्चेतनत्वनित्यत्वादिना सारूप्यात् तादृशसजातीयभेदवर्जितमेकमित्यर्थः । जडानां विजातीयत्वं च जडत्वानित्यत्वादिना । अन्तर्यामिणां स्वगतत्वञ्च प्रगटसच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परिच्छिन्नत्वप्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिना ज्ञेयम् । सजातीयद्वैतञ्च खण्डमुण्डगोव्यक्त्योरिव, विजातीयद्वैतं च घटपटयोरिव ज्ञेयम् । कुसुमेषु तरोरनुसीवनेऽपि कुसुमरूपत्वाभावात् सच्चिदानन्दरूपे भगवति त्रितयनिरूपितद्वैतराहित्येन, चिद्रूपेण जीवे, सद्रूपेण जडे, प्रकटानन्दरूपेणान्तर्यामिणीत्येवं त्रिष्वप्यनुस्यूतत्वात् । अत एव, सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितमिति श्रीमदाचार्यचरणाः । एवं कारणदशायां स्थितस्य ब्रह्मणोऽभेदप्रतिपादिकां श्रुतिमुक्त्वा कार्यदशायां स्थितस्य तत्प्रतिपादिकामाहुः ॥ पुरुष एवेदꣳ सर्वमिति ॥ एषा तैत्तिरीयोपनिषदि सहस्रशीर्षाऽनुवाके । अग्रे, यद्भूतं यच्च भाव्यमिति । तयोरयमर्थः । पुरुषः पुरुषोत्तमः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति वाक्यात् । इदꣳ सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यं, भूतत्वेन भावित्वेन च व्यवह्रियमाणम् इदं घटपटात्मकं नामरूपेण भिन्नतया परिदृश्यमानमपि सर्वं जगत् पुरुष एव ।

एतस्मिन्नुपादानकारणत्वेन पुरुषोत्तमस्यैवानुस्यूतत्वात् पुरुषोत्तम एव, नाऽन्य इत्यर्थः। एवकारस्य अत्रान्यव्यवच्छेदार्थकत्वात्। यतो, जन्माद्यस्य यतः, यतो वा इमानि, तत्तु समन्वयादित्यादि-श्रुतिसूत्रेषु पञ्चमी समवायिकारणमेव वक्ति। जनिकर्तुः प्रकृति-रिति पाणिनीयसूत्रात्। तदेतत्, तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रभाष्ये स्फुटं निरूपितं श्रीमदाचार्यचरणैरिति नात्र वितन्यते। द्वितीया-मपि तामाह। ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति। इयं श्वेतकेतूपाख्याने वर्त्तते। तत्रोपक्रमे, अपि वा तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भव-तीत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम्। तदेकमेव चेत् सर्वं भवेत् तदोपपद्यते। यथा सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्णज्ञाने तज्ज्ञानं भवति। तदर्थं, सदेव सौम्ये-त्यारभ्य निरूपितम्। तदनन्तरं जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्व-कथनाय, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्युक्तम्। एतस्या अयमर्थः। एतद् आत्मा यस्य स एतदात्मा ब्रह्म। तस्य भाव, ऐतदात्म्य-म्। "एतदात्मनः" अत्रापि पञ्चमी समवायिकारणं वक्ति। तथाच एतदात्मनः सकाशाद् मृदो घटादिवत् तत्सद्रूपेणेदं सर्वं जातमित्यर्थः। सदेव सौम्येति दृष्टान्तवाक्ये जडस्य तदात्मक-त्वे उक्तेऽपि पुनर्दार्ढ्यार्थं दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्युक्तम्। अग्रे वि-नाशित्वादिजडगतदोषपरिहरणाय, तत्सत्यमिति। अनागन्तुका-ऽनारोपितरूपं सदित्यर्थः। तदग्रे च पूर्वोत्तरयोर्जडजीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह॥ स आत्मेति॥ स परमेश्वर आत्मा सर्वस्य स्वरूपभूतः। तत् पूर्वोक्तं सत्यं सर्वकालं सदित्य-र्थः। तेन वैनाशिकार्द्धवैनाशिकप्रतिपन्ने असत्त्वविनाशित्वे माया-वादिप्रतिपन्नं मायिकत्वञ्च निरस्तम्। यथा सुवर्णं कटककुण्डलादी-नाम्। तथाच सर्वस्य तदात्मकत्वात् सर्वं सत्यमिति ज्ञापनायेदं

मध्ये उक्तम् । पुनश्च जडस्य सर्वस्य तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह ॥ तत्त्वमसीति ॥ तथाच यथैतदात्म्यमेतदात्मनो भावः तथा त्वम् असि तद् एतदात्मनो भावः त्वं भवसीत्यर्थः । अत्र सच्चिद्रूपेण समवायिकारणं भगवान् जडे सद्रूपेणैवेति भेदः । असीतिमध्यमपुरुषेणैव त्वम्पदलाभात्, तस्य भावस्तत्त्वमित्येकपेदनाऽपि तथार्थो भवतीति लिखितमावरणभङ्गे श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणैः।तथाच सर्वं तादृशार्थमभिसन्धायैव श्रीमद्धरिरायचरणैर्महावाक्यरूपस्य सम्पूर्णप्रपाठकस्य उपलक्षिकेयं श्रुतिरुक्ता । यत एतत्सर्वं निरूपितमस्ति निबन्धविद्वन्मण्डनादिष्विति दिक् ॥

स वै सर्वमिदं जगदिति॥पूर्वोक्तरीत्या स्पष्टम् । आदिपदात् सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठानाः, आत्मा वा इदमग्र आसीत्, सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । प्रपञ्चरूपेणापि पूर्वं सन्नेवेत्यन्तं, सदेव सौम्येदमग्र आसीदितिश्रुतितात्पर्य्यम् । तत्र हेतुः— तदतिरिक्तस्याभावादिति ॥ सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽतिरिक्तस्याभावादित्यर्थः।तत्रोपष्टम्भिकां युक्तिमाहुः॥स्वस्येत्यादि, आविर्भूत इत्यन्तम् ॥ स्वस्यात्मनः, आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिविशिष्टस्य पुरुषोत्तमस्वरूपस्य क्रीडा रसाद्यनुरूपं रमणमित्यर्थः । सा च तदनुकूलपदार्थैर्भिन्नैःसंभवतीति षष्ठीतात्पर्यम् । स ईक्षाञ्चक्रे, बहु स्यां प्रजायेय इत्यादिश्रुतेः।भेदोऽत्र हेम्नस्तत्कटककुण्डलादिवज्ज्ञेयः। यद्वा स्वैः, आनन्दात्मकैर्भक्तैस्तदनुकूलतादृशपदार्थैरात्मीयैः करणभूतैः क्रीडेति विग्रहः।तस्यै इति तदर्थं, तां कर्तुमित्यर्थः। एतेषां तादृशरूपत्वाभावे समानशीलव्यसनाभावे सति रमणाननुभवप्रसङ्गात्। तस्माद्युक्तमानन्दरूपस्य क्रीडोपयोगिनामानन्दरूपत्वम्। सा चाधारेण विना न भवतीत्यतस्तत्राधारापेक्षा । तदाहुः ॥

आधारत्वेनेति ॥ स्वाधारत्वेनेत्यर्थः । आधारश्च जडजीवात्मकः सच्चिद्रूपो भवतीत्यतः सच्चिदंशेन सद्रूपस्य प्रपञ्चस्य संपादनम् । तदर्थमेव प्रपञ्चरूपेणाऽऽविर्भूतः सकलजनपरिदृश्यमानो जातः । तद्रूपत्वादेवाविर्भावो, न तु जननम् । नित्यापरिच्छिन्नरूपत्वात् । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यमित्युक्तेः । ननु सकलजनपरिदृश्यमानोऽन्य एव भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः ॥ भगवानेवेति ॥ भगवान् पुरुषोत्तम एवाविर्भूतो, नान्य इत्यर्थः । पुरुष एवेदꣳ सर्वमित्यादिनिरुक्तश्रुतिप्रामाण्यात् सदंशेन जडेऽत्र चिदानन्दांशौ तिरोहितौ । सच्चिदंशेन जीवे । अत्रानन्दांशस्तिरोहित इच्छातः । एतयोः क्रीडार्थमाविर्भावितत्वात् । तथाच काष्ठवह्निन्यायेन आविर्भूताऽनाविर्भूते स्वरूपे एव च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिलक्षणलक्षितं सच्चिदानन्दस्वरूपत्वं भगवत्त्वं जगतः सिद्ध्यति । हेम्नः कटककुण्डलादिवत् कार्यकारणयोरैक्यादखण्डाद्वैतं ब्रह्मेति श्रुतीनां तात्पर्यम् । तथाच एतादृशतात्पर्यरूपोऽखण्डाद्वैतरूपोऽसौ ब्रह्मवाद इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत एव, अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति निर्गलितं वचः ॥ इति श्रीमदाचार्यचरणोक्तिः । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥

ननु भगवत एवंविलक्षणाभ्यां स्वरूपाभ्यां द्वैतापत्तिरितिचेन्न । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यग्रिमश्रुत्या तद्वैलक्षण्यानिषेधात् । तदर्थस्तु– इह सर्वरूपतया अद्वये ब्रह्मणि प्रपञ्चरूपेऽपि सच्चिदानन्दतयैकरूपे वस्तु नाना न, किन्त्वब्रह्मदृशामविद्यया भासत एवातो वैलक्षण्यम् । अत एव वाचारम्भणश्रुतिर्विकाराणां स्वदोषेण प्रतीतानां मिथ्यात्वं, वस्तुत्वेन सत्त्वं चाह ।

ननु वस्तुतोऽतथात्वे कथं तथा प्रतीतिरितिचेन्न ॥

२

सितामूर्ताविव नानात्वप्रतीतावप्येकरूपत्वेन वस्तुनस्तथात्वाभावात् । अत एव न ब्रह्मविदां तथा प्रतीतिः। स्वरूपमात्रदृष्टित्वात् । ये पुनर्बहिर्दृष्टयस्तेषामेव तथात्वभानाद् न वस्तुनि तथात्वम् । तात्पर्यान्तविचाराभावेन तद्दृष्टेरसंमतत्वात् । अत एव विचारसिद्ध्यर्थकत्वेन शास्त्रसार्थक्यम् । अत एव, अखण्डं कृष्णवत् सर्वमित्याचार्यवर्याः । तस्मात् सर्वरूपमद्वयं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

नन्वित्याशङ्कन्ते ॥ कार्यकारणस्वरूपयोर्वैलक्षण्यादेकस्यैव द्विरूपत्वाद् द्वैतापत्तिरित्यर्थः ॥ नेति निषिध्याग्रे समादधते ॥ नेति ॥ नेह नानास्तीति ॥ इयं श्रुतिः काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमवल्ल्यामस्ति । तत्र प्रथमाध्याये प्रथमवल्ल्यां पूर्वं यमेन सर्वं नश्वरं निरूपितं श्रुत्वा सर्वस्यापारमार्थिकत्वं ज्ञात्वा पारमार्थिकं वरं याचितवान् शिष्यः । ततश्च द्वितीयवल्ल्यां विरक्तत्वेन परीक्षितं शिष्यं निःश्रेयसहेतुकेवलविद्यार्थित्वेन स्तोतुम् अभ्युदयनिःश्रेयसहेत्वोर्विद्याविद्ययोर्विभागमाह यमः । ततः पूर्वोक्तविद्याविद्यादीनां फलादिकं वक्तुं तृतीयवल्ल्यारम्भः । एवं प्रथमाध्यायसंक्षेपः। तदनन्तरं द्वितीयाध्याये पूर्वोक्तविद्यादिप्रपञ्चाऽभिधानाय प्रथमवल्ल्यारम्भः । पराञ्चि खानीत्यारभ्य, तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन, एतद्वैतत्, यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह इत्यन्तम् । एतदर्थस्तु— देवा आधिदैवमग्न्यादयः, अध्यात्मं वागादयश्च अर्पिताः स्थितिकाले प्रवेशिताः । तं हिरण्यगर्भरूपं भगवन्तं नात्येति तदात्मकताम् अतीत्य तदन्यत्वं न गच्छति तादृशदेवतारूपमाधिदैवमध्यात्ममित्येकवचनेन संबन्धः । य एतत् पश्यति, स वै इति निश्चयेन तत् प्राकरणिकं ब्रह्मैव

पश्यतीत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारे जीवेशयोरैक्यमुक्तम् । तन्मध्ये जडस्यापि तदुक्तम् । एवञ्च तन्नानात्वदर्शनविरोधादयुक्तमित्याशङ्क्य नानात्वदर्शनं भ्रान्तिरिति सूचयितुं वदति, यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । इह जीवोपाधौ अमुत्र ईशोपाधौ अनु उपाधिमनुप्रविष्टं तदेवेत्यर्थः । उपाधिकृतस्य भेदस्य मिथ्यात्वेन तद्दर्शनस्य निन्दां वदति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इति । इवशब्दोऽत्र चिद्रूपैक्याविरोधं सूचयति, तादृशभेदस्य तथात्वात् । व्यतिहारोक्तिरैक्यदार्ढ्याय विद्यानिवर्त्यत्वादाविद्याकार्यत्वाच्च भेदस्य मिथ्यात्वमित्याह । मनसैवेदमाप्तव्यं, नेह नानास्ति किञ्चन । मनसा आचार्याऽऽगमसंस्कृतेनैकाग्रेण । एवेन भेदग्राहिचक्षुरादिनिरासः । आप्तव्यं वेदितव्यम् । उत्तरार्द्धे भेददर्शननिन्दोपहासपरमिति केचित् । एतत् सर्वं कठवल्लीभाष्ये विस्तृतमित्यत्र दिशाऽवगन्तव्या ॥ आग्रिमश्रुत्येति ॥ पूर्वोक्तानाम् अभेदबोधिकानां श्रुतीनामग्रिमया वैलक्षण्येऽपि द्वैतत्वनिषेधान्न द्वैतापत्तिरित्यर्थः। हेम्नः कटककुण्डलादिवैलक्षण्येऽपि वस्तुतो द्वैताभाववत् । अत एव श्रुतिस्तादृशाऽभेदमाह । यः पूर्वं तपसो जातः सोऽद्भ्यः पूर्वमजायत, गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूताभिर्व्यपश्यत, एवं, तद्द्वैतदिति, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मनमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति च । न हि सत्यस्य नानात्वमविद्वान् यदि मन्यसे * नानात्वं छिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वा तयोरिव ॥ यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु * एवं वचोभिर्भगवानधोऽक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैरित्याद्युक्तेश्च ॥ सच्चिदानन्दतयेति ॥ जडजीवान्तर्यामिरूपतयेत्यर्थः ॥ किन्त्वब्रह्मदृशामविद्ययेति ॥ न ब्रह्मणि दृष्टिर्येषां ते अब्रह्मदृशस्तेषाम् ॥ अविद्ययेति ॥ माया-

१ शक्त्येत्यर्थः । यावत् स्याद् गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः॥प्रति-
बुद्ध्य इव स्वप्नान्नानात्वाद् विनिवर्त्तेत इत्याद्युक्तेः । अत एव
पराञ्चि खानि व्यतृणात् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरा-
त्मन्निति श्रुत्या बाह्यज्ञानवतामिन्द्रियाणां स्वयम्भुवा हिंसनमुक्त-
म् ॥ एवेति ॥ निश्चितम् ॥ अत इति ॥ अविद्यया भासमान-
स्यापि भेदस्य मिथ्यात्वान्न विलक्षणत्वं, किं त्वेकरूपत्वमित्य-
ऽर्थः । एतदेवोपष्टम्भयन्ति ॥ अत एवेति ॥ एकरूपत्वादेवेत्य-
ऽर्थः ॥ वाचारम्भणश्रुतिरिति ॥ उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाऽश्रुतं
श्रुतं भवतीत्यादि, यथा सौम्यैकेनेत्यादिप्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुतिबलेन
प्रपञ्चसमवायित्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । तत्र दृष्टान्तवाक्य-
शेषे वाचारम्भणमित्यादि श्रूयते । अस्यायमर्थः । यो विकार-
स्तद्वाचारम्भणम् । यदारभ्यते तदारम्भणम् । कृत्यल्युटो बहुल-
मिति कर्मणि ल्युट् । वागारब्धकारणस्यैव नामधेयं, कारण-
मेव हि तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थे तेन तेन नाम्ना व्यवह्रियत इति
कारणादभिन्नमेव कार्यं, न तु स्वेन रूपेण कारणाद्भिन्नत्वम् ।
तदाह, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणरूपेणैव सत्यं, न तु मिथ्या।
न च वाचारम्भणम् अनूद्य तस्य विकारत्वं विधाय तत-
स्तस्यैव नामधेयत्वनिगमनाद् विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते, न
तु वस्तुतः । खपुष्पवदिति वाच्यम् । ब्रह्मकारणत्वानुपपत्त्या
यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिव्याकोपापत्तेः । यदि च विकारे
वाङ्मात्रतामभिप्रेयात् तदा वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकैव सत्य-
मित्येव वदेत् । तावतैव मिथ्यात्वसिद्धेः । वदति त्वेवं, मृत्तिके-
त्येव सत्यमिति । तेनोक्तार्थ एव सिद्ध्यति ॥

अत एव कार्यबोधकश्रुतौ युक्तिविरोधं परिहृत्य कार्यबोधक-
वाक्याऽन्तरे श्रुतिविरोधपरिहाराय सूत्रमाहुर्व्यासचरणाः—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति। सूत्रे आदिपदेन, इति-शब्दो, नामधेयपदं, सदेव सौम्येत्यादीनि वाक्यानि च संगृह्यन्ते। अर्थस्तु निरुक्तप्रकार एव। यत्तु रामानुजाचार्या भास्कराचार्याश्चेदं सूत्रं मुख्यतया भेदवादनिराकरणार्थकं, मायावादनिराकृतिस्त्वानुषाङ्गिकीत्याहुः। तन्निराकृतमणुभाष्ये श्रीमदाचार्यचरणैः, पुरुषोत्तमचरणैश्च भाष्यप्रकाशेऽपि विशदतया निरस्तम्। भेदवादस्य, तर्काप्रतिष्ठानादिति सूत्रे पूर्वमेव निराकृतत्वात्। प्रकृतिवादश्च, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रे पुरा निराकृतमेवेति दिक्। विस्तरभिया नात्र वितन्यते॥

अत्र तु परमतरीत्यैव श्रुत्यर्थमादाय नानात्वं निराकुर्वन्नाहुः॥ विकाराणां स्वदोषेण प्रतीतानां मिथ्यात्वं वस्तुत्वेन सत्त्वं चाह वाचारम्भणश्रुतिरिति भवानप्याहेत्यर्थः। तथाच त्वन्मतरीत्याऽपि विकाराणां मिथ्यात्वे नानात्वाभाव एवेति भावः॥

ननु घटः शरावादिः पटः शिरोवेष्टनशाटकादयो बहवः सन्ति, तेषां कथमेकत्वमित्याशङ्क्य तस्य दृष्टान्तेन निराकरणपूर्वकं सिद्धान्तदृढीकरणार्थमाशङ्कन्ते॥नन्विति॥ अतथात्वे = अनानात्वे॥ तथात्वप्रतीतिः – नानात्वप्रतीतिरित्यर्थः। समादधते॥ नेति॥ सिताया बालानां क्रीडार्थं कङ्कणाद्याभरणानि मन्दिराणि हस्त्यश्वादिमूर्त्तीश्च कुर्वन्ति। तासां नानाप्रतीतिर्भवति। तथाऽपि तासां सितात्वेनैकरूपत्वेन सितारूपवस्तुनो नानात्वाभावादित्यर्थः। तथाच ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेऽपि ब्रह्मत्वेन नानात्वाभावादिति भावः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके युक्त्यैवोपष्टम्भयन्ति॥ अत एवेति॥ एकरूपत्वादेव तेषां न मिथ्यात्वप्रतीतिरित्यर्थः। तत्र हेतुमाहुः॥ स्वरूपमात्रदृष्टित्वादिति॥ ब्रह्मस्वरूपमात्रदृष्टित्वं तेषाम्। तस्मादित्यर्थः। कार्येऽपि दृष्टिस्तेषां, तथाऽपि कारणा-

ऽनन्यत्वेन, न तु तत्पृथक्तयेति भावः। यथा बालानां सितावस्तु-ज्ञानाभावेन तत्क्रीडनकेषु नानात्वबुद्धिर्भवति, न तु सिताज्ञानवतां प्रबुद्धानाम्। अतः प्रबुद्धदृष्टिरेव संमता, न तु बालदृष्टिः। तदेवोपपादयन्ति॥ ये पुनरिति॥ बहिर्दृष्टय इति॥ अन्तःस्थितस्य ब्रह्मणो दर्शनं येषां न भवति ते बहिर्दृष्टयः॥ तेषामेवेति॥ अब्रह्मदृशामेवेत्यर्थः॥ तथाऽभावान्न वस्तुनि तथात्वमिति॥ वस्तुदृष्ट्यभावेनैकस्वरूपत्वाभावाद् न वस्तुन्येकरूपत्वाभाववत्त्वं नानात्वमित्यर्थः। तत्र हेतुमाहुः॥ तात्पर्यान्तेत्यादि॥ तात्पर्यान्तविचाराभाववतां बालानां दृष्टेरसम्मतत्वादित्यर्थः। तात्पर्यं च एकेनैव मृदादिसमवायिकारणेन सर्वे घटपटादयो भवन्ति। तत्समवायिकारणञ्च ब्रह्मणः सदंशरूपम्। तच्च सर्वस्मिन्ननुस्यूतमतस्तद्रूपत्वेन सर्वस्यैकरूपत्वान्न क्वापि नानात्वम्। नेह नानाऽस्ति किञ्चन, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यं, तत् केन कं पश्येदित्यादिश्रुतीनां तात्पर्यं, तदेव अन्तः सिद्धान्तो वादिप्रतिवादिभ्यां निर्णीतोऽर्थः। तत्र विचार एव नास्तीति तेषां कुतस्तन्निर्णयज्ञानम्। विचारश्च— किं कारणं, किं कार्यं, कीदृशं च तयोः स्वरूपमित्यादिः। अतस्तेषां दृष्टेरसंमतत्वम्। तस्मादित्यऽर्थः। तदर्थमेव उत्तरमीमांसाशास्त्रमित्याहुः॥ अत एवेति॥ बहिर्दृष्टिबोधसापेक्षत्वादेवेत्यर्थः। विचारो जिज्ञासा तस्याः सिद्धिःफलं ज्ञानमिति यावत्, तदेव अर्थः प्रयोजनं यस्य तद्विचारसिद्ध्यर्थकं, तस्य भावः। बहुव्रीहौ कः॥ शास्त्रस्य उत्तरमीमांसाशास्त्रस्येत्यर्थः॥ सार्थक्यं प्रयोजनवत्त्वम्। वेदस्य विचाराऽभावेन निर्विचिकित्सतया बोधाभावादित्यर्थः। कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः * वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् तत्र मुह्यन्ति सूरय इत्युक्तेः। न हि बहिर्दृष्टिसापेक्षमेवेदं शास्त्रं, किन्तु ज्ञानि-

सापेक्षमपि । तदुक्तमाचार्यवर्यैः— असंदिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः * मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयमिति ॥ यद्वा ज्ञानिनां निरुक्ततादृशविचारसिद्ध्यर्थकत्वेन शास्त्रस्य, शास्तीति शास्त्रं वेदः, तस्य— नेह नानास्ति किञ्चन, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिरूपस्य सार्थक्यम्। अन्यथैतच्छास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः। अत्रार्थे उपष्टम्भकं प्रमाणमाहुः ॥ अत एवेति ॥ तात्पर्यान्तविचारवताम् । एतच्छास्त्रे अखण्डाऽद्वैतब्रह्मणः सिद्धान्तितत्वादेवेत्यर्थः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वस्य क्रीडार्थमाधारत्वेन प्रपञ्चरूपं संपादयितुं तद्रूपेण भगवत एव प्रादुर्भूतत्वादित्यर्थः ॥ सर्वरूपमद्वयं ब्रह्मेति सिद्धमिति ॥ निरुक्तश्रुतितात्पर्यप्रमाणबलेन सर्वरूपतया अखण्डाद्वैतं ब्रह्मेति निष्पन्नमित्यर्थः ॥

एवं प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वे सिद्धे तस्य हेयत्वोपदेशो विरुद्ध्यत इति तन्निरासाय पूर्वमाशङ्कन्ते—

नन्वेवं प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वे मुमुक्षुसाधनोपदेशेषु तस्य हेयत्वोपदेशः कथं शास्त्रे युज्यते इतिचेत्, सत्यम् । स्वक्रीडार्थमेव तत्सृष्टेस्तत्र विचित्रे रूपे जीवानां स्वीयत्वेनाऽऽसक्तिभ्रमनिवारणाय । अन्यथा मुक्ताऽधिकभक्तानामन्येषां वा भजनोपयोगितया तत्परिग्रहो नस्यात्। ब्रह्मविदां वा ब्रह्मत्वप्रतीतावहेयत्वबुद्धिर्न स्यात् । अतो भ्रमादासक्तिस्तन्निवारणार्थमेव शास्त्रे तथोक्तिरिति जानीमः॥

ननु तदा उपास्यत्वेन वेदान्तेषु प्रपञ्चरूपमेवोपदिश्येत। मूलरूपत्वात्। नचास्तु तथैवेति वक्तुं शक्यम् । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणाविरोधादितिचेन्न । वेदान्तेषु ज्ञानार्थमुपासनानिरूपणं चित्तशुद्धि-

हेतुत्वेन, न तु सिद्धे ज्ञाने। तथाचाज्ञान् प्रत्येव प्रपञ्च-रूपे सर्वाधिकत्वज्ञानाभावेनोपासनाऽसिद्धेस्ताद्भिन्नस्य तथात्वमुच्यते। सिद्धे तु ज्ञाने सर्वत्र ब्रह्मस्फूर्तिर्वरणे वा भक्तिरिति नोपासनावसर इति भेदेन पूर्वमुपास्य-निरूपणमित्यर्थः। अत एव, वासुदेवः सर्वमित्यादि-वाक्यानि ॥

नन्विति॥मुमुक्षुसाधनोपदेशेष्विति॥इभा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः * स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विज-ह्यादित्यादिष्वित्यर्थः॥ तस्येति ॥ प्रपञ्चस्येत्यर्थः ॥ शास्त्र इति ॥ वेदादौ ॥ समादधते ॥ सत्यमिति ॥ अर्द्धाङ्गीकारः । अस्ति यद्यपि हेयत्वोपदेशस्तस्य, तथापि तव मनीषितं भगवदतिरिक्तत्वं मिथ्यात्वं तु न समायाति, किन्त्वन्यत् प्रयोजनमस्तीत्याहुः ॥ क्रीडार्थमेवेत्यादि ॥ क्रीडार्थप्रयोजनमेव प्रपञ्चसृष्टेः । तथाच प्रपञ्चसृष्टेः क्रीडाप्रयोजनकत्वेन प्रपञ्चस्य न भगवदतिरिक्तत्वं मिथ्यात्वं, किन्तु भगवद्रूपत्वमेवेत्यर्थः। अन्यथा भगवत्क्रीडाया एव मिथ्यात्वापत्तेः, एकोऽहं बहु स्यामितीच्छाया मिथ्यात्वे पर्यवसानात् सत्यसङ्कल्पत्वानुपपत्तेश्च। तस्मान्न मिथ्यात्वाय शास्त्रे हेयत्वोपदेशः, किन्त्वन्यप्रयोजनायेति । तदाहुः॥ तत्रेत्यादिना॥ तत्र सृष्टौ विचित्रे रूपे स्त्रीत्वपुंस्त्वयुवबालवृद्धत्वादिप्रकारके बन्धुसुहृदादिरूपे जीवानाम् अविद्यापरवशानां स्वीयत्वेन आसक्तिः प्रीतिः— अहमेतेषां, मदीया चेमे इत्याद्यात्मीयत्वरूपा, सम्बन्धरूपा वा । एतस्याश्च मिथ्यात्वाद् भ्रमरूपत्वम्। एता-दृशाध्यासस्यैव तथात्वात्। कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणमिति वाक्यात् । अनर्थहेतुत्वेन दोषरूपत्वं च। तादृश-भ्रमस्य, अहं ममेति स्वीकृत्य करोति कुमतिर्मतिमित्यादौ निन्दा-

श्रवणात्तादृशासक्तिभ्रमरूपदोषनिवारणाय शास्त्रे प्रपञ्चस्य हेयत्वोपदेशो युज्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं नो चेद् बाधकयुक्तिमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ आसक्तिभ्रमानिवारणार्थत्वाभावे ॥ मुक्ताधिकभक्तानामिति ॥ मुक्तैरधिकाश्च ते । भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् * इत्यादिवचनाद् येषां भक्तिं ददाति भगवान् ते मुक्ताऽधिकाः पूर्णपुरुषोत्तमचरणपरिचरणपरायणान्तःकरणाः । भक्तिस्तु परब्रह्मप्रापिका, प्रवचनादिसाधनासाधनीया। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यइतिश्रुतेः। मुक्तिस्तु तपआदिसाधनसाध्या। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः।तथा च पूर्वसाधनादिभिर्मुक्तिं प्राप्नुवन्तस्तदनन्तरं तीव्रविरहभावसंपत्तौ भगवत्कृपया वरणाधिकारं प्राप्नुवन्तो भक्ताः । ज्ञानिभक्तानामियं व्यवस्था । पुष्टिभक्तास्तु पूर्वत एव निःसाधनाः पुरुषोत्तमसेवापरायणान्तःकरणाः। वरणाधिकारसम्पत्तिस्तु तेषां पूर्वमेव जाता यदा भगवता सृष्टाः । कायिकसृष्टित्वात् तेषाम् । पुष्टिं कायेन निश्चय इति श्रीमदाचार्यचरणवाक्पीयूषात् । स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते सद्वितीयमैच्छत्, स हैतावानासेत्यादिश्रुतेः । भिन्नैव काचित् सा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी * इति वाराहपुराणाच्च । ज्ञानिनां तु अन्तत एव मुक्ताधिकभक्तत्वम्, एतेषान्तु पूर्वत एवेति नितरां तथा। केवलज्ञानिनस्तु मुक्ता एव, न भक्ताः । नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः * ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः, इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानिभक्तयोर्विवेकमुक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर इति प्रशंसावाक्यमपि । अत एव श्रीमदाचार्यचरणा निबन्धे तत्त्वदीपे, तदुपासनया ज्ञानात् परमा-

ऽऽत्मत्वमस्य हि * ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्य इति, भाष्येऽप्यानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्ति । गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोध इति तृतीयाध्यायेऽपि । अतस्तादृशा मुक्ताधिकभक्ता ज्ञानिभक्ताः पुष्टिभक्ता इत्यर्थः॥ अन्येषां वेति ॥ केवलज्ञानिनामक्षरज्ञानवतां मुक्तानाम् अखण्डाऽद्वैतज्ञानवताम् इति यावत् ॥ भजनोपयोगितयेति ॥ इदं हि विश्वं भगवानिवेतरः, क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं ते, क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं, पातालमेतस्य हि पादमूलं, यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः * तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेतेत्यादिवाक्येषु प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेन भगवद्भजनोपयोगित्वं व्यासचरणैः शुकचरणैश्चोक्तम् । मिथ्यारूपत्वे त्वस्य लीलारूपत्वमुपास्यत्वञ्च ते कथं वदेयुः । यतस्तेषां तद्रूपतया तस्य प्रपञ्चस्य परिग्रहः परिज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः । तेषां ब्रह्मदृष्टित्वात् । अन्यदप्याहुः ॥ ब्रह्मविदां वेति ॥ अस्य ब्रह्मरूपत्वेनैव तेषामहेयत्वबुद्धिः । अत एव, पातलमेतस्येत्याद्याहुः श्रीमच्छुकादयः ॥ अत इति ॥ प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः ॥ तथोक्तिरितीति ॥ हेयत्वोक्तिरित्यर्थः । एवं सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे सिद्धे तत्र हेयत्वोक्तिविरोधे परिहृतेऽप्युपास्यरूपस्य तद्भिन्नतया निरूपणश्रवणात् प्रतिवादी प्रत्यवतिष्ठते ॥

नन्विति ॥ यदा सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वं तदा, आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्युपासनाविषयेषु वेदान्तवाक्येषु प्रपञ्चरूपमेव उपास्यत्वेन उपदिश्येत । भवन्मते तस्यैव मूलरूपत्वादित्यर्थः॥ ननु ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेन सर्वरूपस्यैवोपदेशोऽस्तु उपासनावाक्येष्वित्याशङ्कायामाह ॥ नचेति ॥ तथैवेति॥ सर्वरूपस्यैव उपदेशोऽस्त्विति न च वक्तुं शक्यम् । तत्र

हेतुमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ अस्यार्थस्तु, सर्वत्र वेदान्तवाक्येषु प्रसिद्धस्य निष्कलं निष्क्रियमित्यादिवाक्यबोधितस्य ब्रह्मण एव उपास्यत्वेन उपदेशो, न तु प्रपञ्चरूपस्य तथात्वेनोपदेशोऽस्तीति ॥ अधिकरणविरोधादिति ॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयचरणस्य प्रथमाधिकरणविरोधादित्यर्थः ॥ नेति निराकृत्य समादधते ॥ वेदान्तेष्विति ॥ तद्भिन्नस्य तथात्वमिति ॥ अज्ञान् प्रत्येव प्रपञ्चाभिन्नस्य उपास्यरूपत्वमुच्यते, न तु ज्ञानिनः । वस्तुतः प्रपञ्चरूपस्य तद्भिन्नत्वाभावात् । तेषां प्रपञ्चरूपत्वे सर्वाधिकृत्वज्ञानाभावेनोपासनाया असिद्धेः। अतो न वस्तुतः प्रपञ्चोपास्यरूपयोर्भिन्नत्वं, किन्तु बालानुशासनार्थमेव तथोक्तिरिति भावः। परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनमित्युक्तेः । तेन द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यानां निर्वाहः। पातालमेतस्य—इत्यादौ तु प्रपञ्चरूपस्यापि भगवत उपास्यरूपत्वं निरूपितम् । अत एव, यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन्नित्याहुः॥ सिद्धे त्विति॥ केवलब्रह्मज्ञानिनां सर्वत्र ब्रह्मस्फूर्तिः।अग्रे तु यथाधिकारसंप्राप्तिः ।सिद्धाधिकारिणां तु भक्त्या नोपासनाऽवसरः॥ इतिभेदेनेति॥ निरुक्तप्रकारेण भेदेनेत्यर्थः। तदुपष्टम्भकं भगवद्वाक्यानां निदर्शनमाहुः॥ अत एवेत्यादि ॥ वासुदेवः सर्वमिति, स महात्मा सुदुर्लभः । सर्वं वासुदेव इत्येतादृशज्ञानवान् यो महात्मा सोऽतिदुर्लभ इत्यर्थः। आदिपदात्, स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेनेत्यादीनां संग्रहः ॥

एवं जडात्मकस्य प्रपञ्चस्य, ब्रह्मणः सद्रूपतया अभेदो निरूपितः । जीवाभेदस्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्चित्सजातीयतया निर्विवाद एवेत्यतो नोक्तः। तथापि जीवब्रह्मणोरैक्ये भजनाऽनुपपत्तिरित्याशङ्कां निरासितुं तामेवाहुः—

नन्वेवं शुद्धब्रह्मवादे जीवानामपि तद्रूपत्वेन

भजनानुपपत्तिरितिचेन्न। अंशत्वेनैव तद्रूपता तेषां, नांशिनः। ब्रह्मवादे सर्वस्यैव ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात्। परं तद्रूपेण। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रुतेः। तथाच सहजांशानां पुनः पूर्वभावसम्पत्त्यर्थ-मविद्यादोषनिवृत्त्यर्थं च भजनोपपत्तिरिति भावः॥

ननु तथापि भजनमात्रपर्यवसायिनि पुष्टिमार्गे निवर्त्यदोषाभावात् तदनुपपत्तिरितिचेन्न। तत्रापि पुरुषोत्तमांशानां तेषां लीलार्थं ततो वियुक्तानां पुनः संबन्धेन फलानुभवार्थं भजनस्यावश्यकत्वात्॥

नन्वेवमिति ॥ भजनानुपपत्तिरिति ॥ तरतमभावाभावात् तदनुपपत्तिरित्यर्थः। स एकाकी न रमते इति श्रुतेः। यद्वा भगवद्रूपत्वे सिद्धे भजनस्याऽप्रयोजकत्वाद् अनुपपत्तिरिति समा-दधते ॥ अंशत्वेनैवेति ॥ सहजांशानामिति ॥ अंशो नानाव्यपदे-शात्, ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्याद्युक्तेः। अंशत्वं च राश्येकदेशत्वम् ॥ पूर्वभावसम्पत्त्यर्थमिति ॥ सांप्रतं तु, पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति सूत्रादस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम्। तेन भजनादिकं न भवति। नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति श्रुतेः। अतः पुन-रैश्वर्यादिभावसम्पत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ अविद्यादोषनिवृत्त्यर्थञ्चेति ॥ राश्यैकदेशस्यांशस्य विभाजिकाऽविद्या। तस्याश्च भगवद्विच्छेदा-पादकत्वेन दोषरूपत्वम्। तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। नचैश्वर्यादि-सम्पत्तावविद्यादोषनिवृत्तौ च भगवद्रूपत्व एव सिद्धे भजनानु-पपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। तत्र भगवत्कृतस्यैव तरतमभावस्य स्थितत्वात्। स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च * तार-

तम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वेति श्रीमदाचार्योक्तौ मुख्य-भक्तानां भगवद्देहेन गुणेन च साम्यमस्ति । भगवदवतारवत् । तद्वदेव तेषां प्रादुर्भावात् । भगवता सह नृत्यादिसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाच्चिह्नसाम्यम् । गुणाः सौन्दर्यादयः । तत्साम्यं तु स्पष्टमेव । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । एवं भगवत्साम्येऽपि भगवत्कृतं तत्र तारतम्यमस्तीति मन्तव्यम् । उत्कर्षापकर्ष-वैचित्र्येण विना सम्यग्रमणासिद्धेः । अत एवाग्रे आहुः श्रीमदाचार्यचरणाः— तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हीति ॥ अत एव बाललीलादयो युक्तरूपा भवन्तीति दिक् ॥ एवं सति सुखेन भजनोपपत्तिः । तेन, पुष्टि–पुष्टिपुष्टि–मर्यादा चेत्यधिकारत्रये यथायोग्याधिकारे सिद्धे, अलौकिकसामर्थ्यं पुरुषोत्तमसायुज्यं, सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठादिष्विति सेवाफलोक्तं यथायोग्यं फलं भविष्यतीति भावः ॥ भाव इति ॥ श्रुतेर्भाव इत्यर्थः ॥ पुनराशङ्कन्ते ॥ नन्विति ॥ भजनपर्यवसायिनीति ॥ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ॥ न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेत्यादिवाक्यैः कर्मज्ञानोपासनादीना-मप्रयोजकत्वाद् भजनमात्रपर्यवसायीत्यर्थः ॥ तस्मिन् पुष्टिमार्ग इति ॥ पुष्टिः पोषणम् । अनुग्रह इति यावत् । पोषणं तदनुग्रह इत्युक्तेः । मार्गपदनिरुक्तिस्तु पूर्ववज्ज्ञेया ॥ निवर्त्यदोषाभावा-दिति ॥ निवर्त्यानाम् अविद्यागुणानां कामादीनां दोषरूपाणां निवर्त्यत्वेनाभावादित्यर्थः । अपिचेत् सुदुराचारो भजते मामन-न्यभाक् ॥ साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स इति श्रीमत्प्रभुचरणोक्तेः, अजामिलादौ दर्शनाच्च ॥ तदनुपपत्तिरिति ॥ तथाचाकस्मिके श्रेयसि सिद्धे भजनप्रयोजनाभावाद्भजना-ऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ नेति निषिद्ध्य समादधते ॥ तत्रापीति ॥ निवर्त्य-

दोषाभावेऽपि तेषां जीवानां ततः पुरुषोत्तमाद्वियुक्तानां पुनर्भगवत्सम्बन्धेन तदनुभावार्थकत्वेन फलानुभवः प्रयोजनम्। यतो, लीलार्थमेव भगवता वियुक्ताः कृताः। तदर्थं भजनस्याऽऽवश्यकत्वेन सप्रयोजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। नच तर्ह्यविद्यानिवृत्त्यर्थं चेत्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। तन्निवृत्तावेव फलानुभवात्। नच रसलीलायां कामादीनामपेक्षितत्वान्न तन्निवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्यास्तद्‍गुणानां च तत्रालौकिकत्वेन लौकिकायास्तस्या निवृत्तेः। श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया * विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितमित्युक्तेः। नच तस्या बन्धनैकस्वभावत्वेन तत्र स्थितताया बन्धः सम्भवतीति वाच्यम्। लौकिकस्वभावं त्यक्त्वा अलौकिकतया तत्र तस्याः स्थितेः। विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुयेत्युक्तेस्तदधिष्ठात्र्या मायायास्तत्र विलज्जमानत्वं तदा किं वाच्यमविद्यायाः। तथाच सभयतया सलज्जतया च स्वस्वभावं त्यक्त्वा यावद्रसलीलाकार्यं तदनुकूलमेव करोति। भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः * वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रित इति न कोऽपि शङ्कालेशः। तथाच लौकिकस्वभावायास्तस्यास्तु निवृत्तिरेवोचिता। तन्निवृत्त्यभावे फलानुभवासिद्धेः। अतस्तन्निवृत्तेरावश्यकत्वेन तदर्थं भजनस्यावश्यकत्वात् तदुपपत्तिर्युक्तेति तदनवद्यम्॥

एवं सति भजनस्याविद्यानिवृत्त्यर्थत्वेन फलानुभवार्थत्वेन च साधनत्वापत्तावाशङ्कन्ते—

नन्वेवं भजनस्य साधनत्वे पुष्टिमार्गत्वानुपपत्तिरितिचेन्न। भजनस्य भावरूपत्वेन फलरूपत्वात् तस्य साधनत्वेऽपि न क्षतिः। पुष्टिमार्गः स एव यत्र

फलं स्वयमेव साधनमित्यसकृदुक्तमाचार्यैः । अत एव पूर्वं प्रादुर्भूय संयोगानुभवं कारयित्वा विरहेणाऽऽन्तरभजनं संपादयितुं भगवत एव मथुरागमनरूपत्याग उच्यते ॥

नन्वेवमिति ॥ तथाच तस्य साधनत्वेन फलस्य तत्साध्यत्वेन पुष्ट्येकसाध्यत्वाभावात् पुष्टेर्मार्गः, तस्यानुपपत्तिः । तेन मार्गेण भगवति गमनाभावादित्यर्थः । न हि पुष्टिः स्वकृतिसाध्या भवति, किन्तु भगवदिच्छैकसाध्या। राजसेवकयोरिव । अतो या निःसाधनफला सैव पुष्टिः । अतः कर्मज्ञानोपासनादिमद्भजनस्यापि साधनत्वेन पुष्टिमार्गस्य तदसाध्यत्वात्तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ नेति, निषिद्ध्य समादधते ॥ भजनस्य तत्र भावरूपत्वेनेति ॥ भजनं च भक्तिशब्दवाच्या क्रिया । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमादत्र धातुसामान्यार्थे शक्तोऽपि क्तिन्प्रत्ययो भजिसमभिव्याहारात् प्राधान्येन भजनाक्रियां वक्ति । सा च सेवात्मिका । सेवापदं च सातत्याभीक्ष्ण्यान्यतरपूर्वककायिकव्यापारविशेषपरिचर्यारूपे रूढम् । स्त्रीसेवा औषधसेवेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । मत्सेवया प्रतीतश्चेत्यादिस्वतन्त्रसेवाबोधकैर्वाक्यैस्तदवगमात्। केवलाक्रिया जलताडनादिवन्निष्फलत्वेन तत्र प्रेमपूर्वकत्वमभिव्यनक्ति भक्तिशब्दः। मत्सेवया प्रतीतश्चेत्यादिवाक्येषु सेवया पूर्णत्वादिकथनात् प्रेमपूर्वकत्वस्यापि लाभात् । वशीकुर्वन्ति मां भक्ताः सत्स्त्रियः सत्पतिं यथेत्यादावपि दम्पतिदृष्टान्तेन तल्लाभाच्च। अन्यथा तस्याः कायक्लेशजनकत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वोक्तिभङ्गप्रसङ्गात्। एवं सति प्रेम्ण एव प्रयोजकत्वेन प्रत्ययार्थत्वेन च प्राधान्याद् भजनस्य तद्रूपत्वेन भावरूपत्वम् । तस्य मनोधर्म-

त्वादिति व्याकरणशास्त्रसरणिः। सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे इति शाण्डिल्यसूत्रादनुरक्तिरूपायास्तस्या भावरूपत्वेन तद्वाच्यार्थे अभिव्यङ्ग्यतया भजनस्यापि तथा, यतो भावरूपत्वमत एव साधनरूपत्वं फलरूपत्वमुभयमपि सम्भवति। भावे सिद्धे अग्रे फलस्य तदतिरिक्तस्याभावात्। अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसीति तत्त्वरूपलक्षणात्। तच्च प्रेम भक्तिरसस्य शृङ्गाररसस्य स्थायिभावरूपम्। भावलक्षणं च रसानुकूलो विकारो भावः। स्थायित्वञ्च तस्य चरमसमयपर्यन्तस्थायित्वात्। अत एवाऽपुष्टपुष्टस्य तस्यैव साधनफलरूपत्वं युक्तम्। अपुष्टो भावरूपः पुष्टो रसरूप इति रसशास्त्रमर्यादा। स्थायी भावो रसः स्मृत इत्युक्तेः। तथाच पुष्टापुष्टोभयदशायामपि न रसत्वक्षतिः। यथा पूर्वमङ्कुरितस्य वृक्षस्य प्रौढदशापत्तावपि वृक्षस्थितिरिति। तदाहुः॥ तस्य साधनत्वेऽपि न क्षतिरिति॥ तस्य फलरूपस्य साधनत्वेऽपि साधनदशापन्नत्वेऽपि न फलरूपत्वक्षतिरित्यर्थः। तथाच रसरूपं फलम्। तच्च तदेव पूर्वभावरूपं भूत्वा स्वकार्यं साधयतीत्यतस्तस्यैवावस्थाद्वयमिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु प्रेम्णोऽवस्थात्रयं भवति, प्रेमासक्तिर्व्यसनं चेति। अत एव श्रीमदाचार्यचरणाः, ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनञ्च यदा भवेदित्याहुः॥ पुष्टिमार्गः स एवेति॥ यत्र फलं स्वयमेव साधनमिति॥ अयमर्थः। यदा हि भगवाननुगृह्णाति, न हि तत्र साधनापेक्षा। किन्तु महता साधनेनाप्यऽलभ्यमपि निःसाधनतयैव केवलं भगवत्प्रसादेनैव लभ्यं भवति। किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतन इत्युक्तेः। तथाचानुगृह्य भगवान् फलमेव ददाति। तच्च दोषबाहुल्यात् पूर्वमपरिपूर्णो भूत्वा तन्निवृत्तिरूपं साधनकार्यं कृत्वा पुनः पूर्णतया रसरूपो भवतीति भावः। तच्च भावरूपं

रसरूपश्च फलं भगवानेवेति राद्धान्तः । रसो वै स इति श्रुतेः। स्थायी भावो रसः स्मृत इत्युक्तेश्च । भावरूपत्वेन फलरूपत्वेन च साधनफलोभयरूपत्वमपि भगवति सिद्धम् । अत एव हि, भगवानेव हि फलमिति श्रीमदाचार्यचरणाः । अतः सुष्टूक्तं श्रीमद्धरिरायचरणैरपि, फलं स्वयमेवेति ॥ स्वयं भगवानेवेत्यर्थः। स्वस्वरूपबलेन स्वप्रमाणं पुष्टिरित्युच्यते इति, गतेरर्थवत्त्वमिति सूत्रभाष्येऽपि । तथाच साधनानपेक्षत्वे सति साधनानन्यफला पुष्टिरिति लक्षणं बोध्यम् । शमदमादिसाधनव्यावृत्त्यर्थं सत्यन्तं पदम् । नचात्र श्रवणादीनां साधनत्वमिति वाच्यम् । तेषामप्यत्र प्रेम्णाऽविनाभावितेन फलरूपत्वात्, पौर्वापर्येणापि सम्भवाच्च । तत्र प्रमाणमाचार्योक्तिरित्याहुः ॥ असकृदुक्तमाचार्यैरिति ॥ सुबोधिन्यादावुक्तमित्यर्थः । एतदेव लीलानिदर्शनेनोपष्टम्भयन्त आहुः ॥ अत एवेति ॥ उच्यते ॥ श्रीभागवतादावुच्यते इत्यर्थः॥

पुनराशङ्कामाहुः—

नन्वंशत्वेऽपि जीवानां तदात्मकत्वेनान्यूनत्वाद् भजनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न । बहु स्यामिति श्रुतेः क्रीडार्थं तथाऽऽविर्भावान्नानुपपत्तिः काचित् ॥ नन्वेवं तथाप्यनुपपत्तिरितिचेन्न । न्यूनत्वविशिष्टस्यैव तस्याविर्भावात् ॥

नन्वंशत्वेऽपीति ॥ साम्यात् सेव्यसेवकभावाभावेन तदनुपपत्तिरित्यर्थः । नेति निषिद्ध्य समादधते ॥ बहु स्यामिति ॥ न्यूनत्वसत्त्वे सेव्यसेवकभावसिद्धौ नानुपपत्तिस्तदवस्थेत्यर्थः । ननु सृष्टौ उच्चनीचभावेन प्रादुर्भावेच्छा, न तु मुक्तिदशायामतो न्यूनत्वस्याऽवास्तवत्वान्मुक्तिदशायां जीवन्मुक्तौ साम्यमन्यथा लय इति

सेव्यसेवकभावानवसरेण भजनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्याशङ्कन्ते ॥ नन्वेवमिति ॥ नेति निषिद्ध्य समादधते ॥ न्यूनत्वाविशिष्टस्यैवेति ॥ तस्येति ॥ जीवस्येत्यर्थः । प्रथमतोऽवधिपर्यन्तं पुष्टिसृष्टित्वेनैव भगवता विचारितत्वादिति भावः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीत्यादिश्रुतेः । अन्यथा भक्तिमार्गोच्छेदप्रसङ्गेन,मत्सेवया प्रतीतश्चेत्यादिवचनव्याकोपापातात्॥

नन्वेवं सति न्यूनत्वस्य वास्तवत्वे तत्र वस्तुस्वभाव एव कारणं, न त्विच्छेत्याशयेन आशङ्कामाहुः —

ननु तदेच्छायाः कारणत्वानुपपत्तिरितिचेन्न । इच्छाया ह्याविर्भावे कारणत्वं, न स्वरूपान्यथाकृतौ । तस्मान्मुक्तावपि कौस्तुभरूपेण स्थितिरिति भूषणरूपत्वेन न्यूनतायामन्यस्य तथात्वे किं वाच्यम् !! इति कैमुतिकन्यायेन तदात्मकत्वेऽपि तदंशत्वेन न्यूनत्वं वास्तवमेवेति भावः । अत एवांशानामपरिमितानां सृष्टौ वह्निविस्फुलिङ्गवन्निर्गमेऽपि न न्यूनता । हस्ताद्धस्तान्तरस्थिताविव सद्रूपे प्रपञ्चे स्थितत्वान्न न्यूनताशङ्कापीत्यर्थः । नन्वेवं जीवानां सहजहर्यंशत्वे दैवासुरविभागस्तेषु कथमिति चेत् । क्रीडार्थं तादिच्छयेति गृहाण । अत एव फलदशायामपि न्यूनत्वसत्त्वेन भजनस्य फलता । अन्यथा स्वतन्त्रभक्तिमार्गोच्छेद एव स्यात् । अतो जीवेषु सहजन्यूनत्ववद् ब्रह्मणि सर्वाधिकत्वम् ॥

नन्विति ॥ नेति निषिद्ध्य समाधानमाहुः ॥ इच्छाया

इति ॥ वस्तुस्वभावोऽपीच्छाकृत एव वस्तुनोऽपि कर्तृपरतन्त्रत्वाद् यादृशं वस्तुस्वरूपं यादृशश्च स्वभावस्तादृशाविर्भावे एवेच्छायाः कारणत्वं, न तु तत्स्वरूपान्यथाकृतौ । प्रयोजनाभावेन तादृशेच्छाया एवासत्त्वादित्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ स्वरूपान्यथाकृतौ इच्छायाः कारणत्वाभावाद्धेतोः ॥ कौस्तुभरूपेणेति ॥ चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ इत्याद्युक्तेः । कैमुतिकन्यायस्तु स्पष्ट एव ॥ भाव इति ॥ बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेर्भाव इत्यर्थः । अथ वास्तवत्वं युक्त्यैवोपष्टम्भयन्ति ॥ अत एवेति ॥ वास्तवत्वादेवेत्यर्थः ॥ अपरिमितानाम्— असंख्यातानाम् ॥ वह्निविस्फुलिङ्गवन्निर्गमेऽपीति ॥ असकृन्निर्गमेऽपीत्यर्थः ॥ न न्यूनतेति ॥ भगवतीति शेषः । तदेव दृष्टान्तेन द्रढयन्ति ॥ हस्ताद्धस्तान्तरस्थितावि वेति ॥ न्यूनताशङ्कापीति स्पष्टोऽर्थः ॥ पुनराशङ्कन्ते ॥ नन्वेवमिति ॥ अंशत्वाविशेषाद्दैवासुरविभागः कथमित्यर्थः ॥ क्रीडार्थं तदिच्छयेति ॥ स्पष्टम् ॥

तत्रापि पूर्वपक्षमाहुः—

ननु तथापि न्यूनाधिकभावः कथम् ? । अंशत्वेन सत्त्वादिति चेत् ॥ अत्र वदामि ॥ भगवान् भेदेन क्रीडार्थं प्रपञ्चरूपमात्मानमाविर्भावयति । अत्रायं प्रकारः। सच्चिदानन्दं ब्रह्म । तस्य च धर्मरूपं तत्त्रितयात्मकमक्षरम् ॥ तस्य च चिदंशा जीवाः क्रीडार्थमिच्छया कृताः । अन्यथा क्रीडावैचित्र्याभावेन न स्यात् । अत एव जडजीवान्तर्यामिष्वेकैकांशातिरोभावस्तथेच्छा च । अतः समुदितपृथक्कारणं क्रीडार्थम् । तत्र मूलरूपेण क्रीडा बन्धमोक्षाभ्यामेव । ततो

लीलानित्यत्वासिद्धये बन्धमोक्षावपि नित्यौ वाच्या-
विति दैवासुरविभागः ॥

ननु तथापीति ॥ न हि केवलं विभाग एव, किन्तु तत्र न्यूनाधिकभावः । स च समत्वात् कथं सम्भवतीत्यर्थः । तथा-चात्र समाधानं वक्तुमाहुः ॥ अत्र वदामीति ॥ समाधानं कथ-यामीत्यर्थः ॥ अभेदेनेति ॥ कारणरूपः कार्यस्वरूपश्च स्वयमेवे-त्यभेदेनेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ पृथक्करणे वैचित्र्याभावेनेति ॥ पृथक्करणं वैचित्र्यार्थम् । वैचित्र्यं चात्र न्यूनाधिकभावरूपम् । तथाच न्यूनाधिकभावरूपेण वैचित्र्याभावेनेत्यर्थः ॥ अत एवे-ति ॥ वैचित्र्यादेवेत्यर्थः ॥ एकैकांशतिरोभाव इति ॥ एकैकांशा-धिक्येन तिरोभाव इत्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपोऽन्तर्यामी । तद-पेक्षया जीवे एकस्यानन्दांशस्येति भावः । जडे चिदानन्दयो-स्तिरोभाव इत्येकाधिक्यमिति भावः ॥ तथेच्छा चेति ॥ एका-धिक्यांशतिरोभावेच्छेत्यर्थः । तादृशतिरोभावस्य स्वतन्त्रतानिरा-करणार्थं चकारः ॥ अत इति ॥ इच्छात इत्यर्थः ॥ समुदितरूप-स्येति ॥ स्वस्य समुदिरूपस्येत्यर्थः । ननु स्वरूपस्य पृथक्कृतिः कथं भवेदित्याशङ्कायामाहुः ॥ तच्चेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ स्वरूपस्य पार्थक्ये सति । ननु तथा सति स्वस्य भोक्तृत्वानुपपत्तिरि-तिचेत्तत्राहुः ॥ मूलरूपेणेति ॥ क्रीडा बन्धमोक्षाभ्यामिति ॥ क्रीडा रमणम् अविद्यया विद्यया चेत्यर्थः । नच तर्हि मूलरूप-स्यापि बद्धमुक्तत्वाभ्यां जीवतुल्यतापत्तिरिति वाच्यम् । बद्ध-मुक्तव्यतिरिक्तस्वरूपेणैव तस्य स्थितत्वात् । अंशित्वेन तद्भेदाच्च । बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः * गुणस्य माया-मूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनमिति प्रभुचरणोक्तेः ॥ तत इति ॥ यतो बन्धमोक्षाभ्यां क्रीडा, तस्मादित्यर्थः ॥ लीलानित्यत्वसिद्धय

इति ॥ लीलोपकरणस्य प्रपञ्चस्य लीलायाश्च नित्यत्वात् तत्सिद्धय इत्यर्थः । प्रपञ्चस्य प्रपञ्चरूपस्य भगवद्रूपत्वनिरूपणेनाऽस्मिन् ग्रन्थ एव पूर्वं निरूपितम् । तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवादित्यादिवाक्यानि बहवः सन्तीति दिक् ॥ भाष्यनिबन्धविद्वन्मण्डनादिषु विस्तरतया निरूपितं श्रीमदाचार्यचरणैः । अत इतोऽधिकप्रेप्सावाद्भिस्तत्र द्रष्टव्यम् । उपकरणस्य नित्यत्वाल्लीलाया नित्यत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धम् । अन्यथा उपकरणनित्यत्ववैयर्थ्यापातात् । भगवद्भोक्तृत्वस्यानित्यतापत्तेश्च । लीलाया नित्यत्वं तु, जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् * स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितः श्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्द्धयन् कामदेवमिति वाक्ये जयतीति वर्त्तमानप्रयोगेण अस्यन्निति वर्द्धयन्निति च शत्रन्तपदाभ्यां वर्तमानत्वं श्रीशुकैरुक्तमित्यादि विवृतं विद्वन्मण्डने श्रीमद्विट्ठलाचार्यचरणैर्ग्रन्थविस्तरभियाऽत्र न प्रपञ्च्यत इति दिक् ॥

एवं सति लीलाया नित्यत्वेन तत्सिद्धये बन्धमोक्षावपि नित्यौ वाच्याविति, एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते * बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतर इति भगवदुक्तेः । तदनन्तरं बद्धमुक्तवैलक्षण्यनिरूपणे, यो विद्यया युक् स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः * इत्युक्तेश्च ॥ इतीति ॥ बद्धमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ इति दैवासुरविभाग इति ॥ यद्यप्यंशत्वेन समत्वं, तथापि बन्धमोक्षाभ्यां नीचोच्चत्वस्य सत्त्वादिच्छया क्रीडार्थं दैवासुरविभाग इति भावः ॥

दैवत्वस्यासुरत्वस्य च लक्षणं वक्तुमाशङ्कन्ते—

ननु तथापि किं दैवत्वमसुरत्वं चेतिचेत् । उच्यते ।

सृष्टौ शक्तेः पृथक्करणेन तत्परिगृहीतत्वमसुरत्वं, स्वपरिगृहीतत्वं दैवत्वमिति विवेकः। भगवदंशत्वेऽपि मोहार्थं सृष्टौ पृथग्भूतया परिगृहीतत्वादासुराणां संपुटनिःसारितस्य चोरहस्तपतितस्योपायसहस्रैरप्राप्यस्य द्रव्यस्य संपुटप्रवेशाभाव इव पुनर्भगवति प्रवेशाभावः। दैवानां तु करकलितस्य रत्नस्य समीकृतस्य पुनः संपुटप्रवेश इव भगवति प्रवेशः। अत एव सृष्टिमात्रमसुराणां भगवतोऽन्यन्माययैव। तत्कृतमोहेन ज्ञानभक्तिरूपशक्तिद्वयकार्याभावेन सायुज्यासंभवात्। अत एव भगवता, मामप्राप्यैवेत्युक्तम्। तयोरेव तत्प्राप्तिहेतुत्वेन तेषु तदभावात्। तथाच पुरुषांशबीजस्य स्त्रियां प्रवेशे तद्गृहीतस्य पुनः पुरुषाप्रवेश इव तेषां भगवति अप्रवेशः। तथाऽपि पुत्र इव तत्रापि व्यवहारो लोके वेदे च भगवदंशत्वमादायैव। एतेन प्रकृतिसंबन्धादंशत्वमपि व्यावहारिकमिवाभूदिति निरूपितम्॥

नन्विति॥ उच्यते इति॥ तल्लक्षणं कथ्यत इत्यर्थः॥ सृष्टाविति॥ शक्तेः पृथक्करणेनेति॥ कार्यार्थं शक्तेर्मायायाः पृथक्करणम्। पार्थक्यं च, अहं ममेत्यादिकार्ये अनुमीयते॥ तत्परिगृहीतत्वमिति॥ शक्तिपरिगृहीतत्वमित्यर्थः॥ तथाच न ते कदापि मोक्षमार्गानुयायिनो भवन्ति, तत्प्रतिबन्धका एवेत्यसुरत्वमित्यर्थः॥ स्वपरिगृहीतत्वमिति॥ स्वेन भगवता परिगृहीतत्वमित्यर्थः। परिग्रहो विवाहः। वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा, यमेवैष वृणुत इत्याद्युक्तेः। तथाच भगवता विवाहिता दैवाः, मायया विवाहिता असुरा इति विवेकः। विवाह-

श्च द्वयोरप्यऽपरित्यागे प्रयोजकः । तथाच भगवता परिगृहीतास्ते कदाऽपि भगवन्तं न त्यजन्ति । भगवानपि तान् कदाऽपि न त्यजति । अन्यथैकत्र पातिव्रत्यहानिरेकत्र पुरुषत्वहानिरिति न कदापि परित्याग इति दैवत्वं देवसंबन्धित्वमित्यर्थः। सत्स्त्रियः सत्पतिं यथेत्यत्र द्वयोरपि सत्पददर्शनात् । असुरमाययोरपरित्यागस्तु भगवदिच्छाकृत एव । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमित्युक्तेरिति दिक् ॥

एवञ्चासुराणां न कदापि भगवत्प्राप्तिः । न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ※ माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिता इति भगवतोक्तेः।दैवानां तु साहजिकीति दृष्टान्ताभ्यामुपपादयन्नाहुः ॥ भगवदंशत्वेऽपीति ॥ भगवति प्रवेश इत्यन्तं स्पष्टम् ॥ अत एवेति ॥ चोरहस्तपतितत्वादेवेत्यर्थः ॥ अन्यदिति॥ अन्यलयमपि मायया मायायामेवेत्यर्थः ॥ तत्कृतमोहेनेति ॥ मायाकृतमोहेनेत्यर्थः ॥ ज्ञानभक्तिरूपशक्तिद्वयकार्याभावेनेति ॥ ज्ञानभक्तिरूपद्वयोर्भगवच्छक्त्योः कार्यं सायुज्यादि तदभावेनेत्यर्थः ॥ सायुज्यासंभवादिति ॥ भगवत्सायुज्यासंभवादित्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ सायुज्यासम्भवादेव । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति । अधमगतिश्च मायायामन्धन्तमःप्रवेश एव । असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ※ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्महनो जनाः, इति ईशोपनिषच्छ्रुतेः।निरुक्तमेव व्याख्यातवन्तआहुः॥तयोरेवेत्यादि॥ तयोर्ज्ञानभक्त्योरेव । एवेति निश्चितम् ॥ तत्प्राप्तिहेतुत्वे – भगवत्प्राप्तिहेतुत्वे ॥ तेषु – असुरेषु॥ तदभावात् – ज्ञानभक्त्योरभावादित्यर्थः । तथाच, निरूपितमित्यन्तं स्पष्टम् ।

पुनराशङ्कन्ते—

ननु तथापि प्रकृतेस्तच्छक्तित्वेन तदभिन्नाया आनन्दरूपत्वेन तत्र प्रविष्टानामानन्द एवेति न कथं तत्प्राप्तिरितिचेन्न। भगवत एवासुरेषु स्वानन्दरूपस्य तस्यामप्रकटनात्। अत आनन्दरूपप्राकट्याभावान्न तेषामानन्दगन्धोऽपीति बुद्ध्यस्व। अन्यथा भक्तानामिवानन्दरूपदर्शने दैवेतराणामपि आनन्दानुभवः स्यात्। अतस्तद्रूपाप्राकट्यमेव तत्रेति मन्तव्यम्। अत एव, मम मायेति, राक्षसीमासुरीञ्चैवेति वाक्यद्वयबोधितसम्बन्धतदभावाभ्यामेव भगवता दैवासुरमाययोर्भेद उक्तः। मोहोऽप्युभयत्र कार्यभेदेन भिन्न एव। एकत्र मोक्षार्थमपरत्र बन्धार्थमिति बोद्धव्यम्। अत एवासद्रूपत्वं तस्या इति बोधनाय क्रूरत्वार्थं राक्षसीत्वमप्युक्तम्। तेषां सहजक्रूरत्वादित्युपाख्याने तेषु च लक्षणत्वेन दयाभावप्रतिपादनात्। अत एव विना पशुघ्नादिति श्रीभागवतेऽपि लक्षणं तेषां तदेवोक्तम्। कार्यान्तराभावाय मोहिनीत्वमप्युक्तम्॥

ननु तथापीति॥तथापि प्रकृतिसम्बन्धेऽपि,प्रकृतेर्मायायास्तच्छक्तित्वेन तदभिन्नायाः,भगवच्छक्तित्वेन भगवदाभिन्नाया इत्यर्थः॥ तत्प्राप्तिः भगवत्प्राप्तिरित्यर्थः॥नेति निषिद्ध्य समादधते॥ भगवत एवेति॥ तस्यामिति॥मायायामित्यर्थः॥ अप्रकटनादिति॥ अप्रकटने इच्छैव कारणम्॥ अतः — अप्रकटनात् तेषामसुराणाम्॥ तत्र बाधकयुक्तिमाहुः॥ अन्यथेत्यादि॥ अन्यथा आनन्दरूपप्राकट्ये सति दैवासुरयोर्भेद एव न स्यादिति भावः॥ अतः — निरुक्तयुक्तेः॥ तद्रूपाऽप्राकट्यम् — आनन्दरूपस्याऽप्राकट्यम्॥ एवेति निश्चितम्॥ तत्र—मायायाम्,इति मन्तव्यम्।

अत्रोपष्टम्भकमाहुः ॥अत एवेत्यादि॥ अत एव निरुक्तयुक्तेः सम्मतत्वादेवेत्यर्थः। दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति सप्तमाध्याये, राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इति नवमाध्याये सम्बन्धतदभावाभ्यामेवेति॥ मम मायेति षष्ठ्या सम्बन्ध उक्तः। प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इति प्रकृतिसम्बन्धकथनेन स्वसम्बन्धाभाव उक्तः, माययोर्भेद उक्तः॥ बोध्यमित्यन्तं स्पष्टम्॥ अत एवेति॥ मोहस्य भिन्नत्वादेवेत्यर्थः॥ तस्या इति॥ आसुर्या इत्यर्थः। तेषां क्रूरत्वे स्वभाव एव हेतुरित्याहुः॥ सहजक्रूरत्वादिति॥ इत्युपाख्यान इति तृतीयस्कन्धे अस्मिन् स्थले सुबोधिन्या विवरणेन तथा प्रतिपादनादित्यर्थः। अत एव– क्रूरत्वादेव॥ दशमस्कन्धे प्रथमाध्याये, क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नादिति भगवद्गुणानुवादे वैराग्य आसुरो भावः। तत्र पशुघ्नपदेन क्रूरत्वं चासुराणां लक्षणमिति भावः। अन्यदप्युपष्टम्भकमाहुः॥ कार्यान्तराभावायेति॥ मोहातिरिक्तकार्यान्तराभावायेत्यर्थः॥ मोहिनीत्वमिति॥ प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इति। एषा आसुरी प्रकृतिर्मोहिन्येव, नान्यकार्यकर्त्रीति दैव्या प्रकृत्या अस्या भेदोऽप्युक्तः॥

असुराणां परम्परयाप्यानन्दानुभवो नेति वक्तुमाशङ्कन्ते–

ननु प्रकृतेः प्रलये भगवति लये तद्द्वारा तेषामपि लयात् परम्परया भगवत्सम्बन्धे कथं न तदानन्दानुभव इतिचेन्न। प्रलये तत्संबन्धेऽपि व्यवधानेन तदानन्दाननुभवात्। अन्यथा प्रलयमुक्त्योर्भेद एव न स्यात्। प्रलयस्यैव मुक्तित्वे मुक्त्यर्थसाधनानुष्ठानप्रयत्नवैयर्थ्यापत्तेः। न हि कोऽप्यबालिशः क्लेशेन स्वलभ्याय

यतते । अतो मुक्तिर्भिन्नैव स्वरूपानन्दानुभवरूपा । प्रलयस्तु कृमीणामिवोदरवर्त्तित्वमात्रम् । स्वविषयानुभवश्च, न तावता आनन्दानुभवः । तस्य भक्तिसाध्यत्वात् । सा च भक्तिः स्नेहरूपेति तदानीं भगवद्हृदयस्थितिरेव । अत एव लक्ष्म्यादीनां तत्रैव स्थितिः । अत एव, साधवो हृदयं मह्यमित्यादिवाक्यानि । जयदेवोऽपि राधामाधाय हृदय इत्युक्तवान् ॥ अतः प्रलये निद्रायामिवानेकजन्मक्लेशापाय एवेति सर्वं सुस्थम् ॥

निजाचार्यानुकम्पातः संशयोऽयं निराकृतः ॥
हरिदासेन तुष्यन्तु तेन ते स्वामिनो मम ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यान्वयगोस्वामिश्रीमद्धरिरायजिद्धिरचितो ब्रह्मवादः समाप्तिमसेधत् ॥

नन्वित्यादि ॥ नेति निषिद्ध्य अननुभवादित्यन्तं समादधुः । अननुभवे बाधकयुक्तिमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ प्रलये आनन्दानुभवे प्रलय एव मुक्तिरिति वदेयुः प्राञ्चः, न तु प्रलयमुक्त्योर्भेदमिति भावः । अन्यदपि बाधकमाहुः ॥ प्रलयस्यैवेति ॥ अबालिशस्तु मुक्त्यर्थं यतते, न तु प्रलयायेत्यर्थः । प्रलयस्य तु स्वत एव भावित्वात् प्रयत्नवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । तत्साधनविधायकशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिरित्यप्यनुसन्धेयम् ॥ न हीति ॥ अबालिश इति ॥ बालिशस्तु कोऽपि स्वारूढशाखाच्छेदनवद्यतत इति संभावना तेन पूर्वपक्षिगर्हां सूचयत्ययमपिशब्दः । अतो यत्नयोग्यायोग्यभेदान्मुक्तिः सालोक्यादिरूपा भिन्नैव । स्वरूपानन्दानुभवरूपा पुष्टिमुक्तिः । सैवास्माकमभिप्रेतेत्याशयेनाहुः ॥ स्वरूपानन्दानुभव-

रूपेति॥ननु प्रलयस्वरूपं किमित्याकाङ्क्षायामाहुः॥प्रलयस्त्विवति॥ तस्येति ॥आनन्दानुभवस्येत्यर्थः॥स्नेहरूपेतीति॥ स्नेहो भक्तिः । सा पराऽनुरक्तिरित्यादिनिरुक्तप्रामाण्यात् ॥तदानीमिति॥ स्नेहरूपभक्तिलभ्यस्वरूपानन्दानुभवयोग्यायां मोक्षदशायामित्यर्थः । भगवद्हृदयस्थितिरेवेत्यत्रोपष्टम्भकमाहुः॥अत एवेत्यादि॥ वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेरित्युक्तेः । अत्राप्युपष्टम्भकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् * मदन्यत् ते न जानन्ति नाऽहं तेभ्यो मनागपि ॥ यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयाऽन्यन्निभृतो न वेदेत्यादीनीत्यर्थः । इदमेव स्नेहलक्षणम् । स्नेहस्य मनोधर्मत्वात्तादृशाधिकारे संपन्नानां भक्तानामपि तद्रूपत्वात्तेषां हृदयस्थितिः संभावितैव । अत्रायमर्थः ॥ स्नेहो द्विविधः— शृङ्गाररसरूपो, भक्तिरसरूपश्च । तत्रेष्टसमीहाजनितमनोविकृतिरपरिपूर्णरतिः प्रथमः । द्वितीये माहात्म्यज्ञानपूर्वकपदविशिष्टं लक्षणमिति भेदः । तथाच यथा रसरूपो भगवाँस्तथा भक्ता अपि द्विविधरसरूपाः व्रजभक्ता लक्ष्म्यादश्च शृङ्गाररसरूपाः, कौडिन्यादयोऽपि भक्तिरसरूपा नारदादयः । तेषां हृदये तत्तत्स्नेहरूपो भगवाननुभावविभावसञ्चारिसात्त्विकैः परिपूर्णस्तत्तद्रसलीलां करोतीति हृदयस्थितिः। तेषां हृदयस्य भगवद्धामरूपाक्षरब्रह्मरूपत्वात् । पर्यवसानं तु शृङ्गार एवेति सूक्ष्मदृग्भिर्ज्ञेयम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेः। अस्यार्थस्तु— परः पुरुषोत्तमः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्युक्तेः । परो मीयते दृश्यतेऽनेन इति परमः । तस्मिन् परमे व्योमन् व्योमनि । विभक्तिलोपश्छान्दसः । गुहायां व्यापिवैकुण्ठात्मके हृदयाकाशे, सत्यं

ज्ञानमनन्तं धर्मविशिष्टं ब्रह्म यो वेद सः, विपश्चिता रसलीला-निपुणेन ब्रह्मणा पूर्णपुरुषोत्तमेन रसरूपेण सह सर्वान् कामान् रसमनोरथानश्नुते भुङ्क्ते इत्यर्थः। एतद् आनन्दमयाधिकरणे विशदीकृतं श्रीमदाचार्यचरणैरिति दिक्। एवञ्च भगवतो भक्ता-भिलाषया भक्ता अपि भगवद्‌हृदये स्थिता इति बोध्यम्। नच पूर्णस्य भगवतोऽभिलाषाभाव इति वाच्यम्। उभयाभिलाषा-भावे रसमर्यादाभङ्गप्रसङ्गात्। नचाभिलाषायां पूर्णत्वक्षति-रिति वाच्यम्। रसो वै स इति श्रुत्या स्वस्य रसरूपत्वेन रस-लीलाकरणस्येष्टत्वेनाभिलाषाया अपीष्टत्वात्। भक्तानामपि स्वस्वरूपत्वेनातिप्रियत्वेन चाभेदादक्षतेः। महतोऽवरेऽन्यस्मि-न्नभिलाषायां क्षतिदर्शनात्। परस्पराभिलाषायां तु अन्योन्यमनो-रथपूरणार्थमेवाभिलाषा, न तु वस्तुसापेक्षतयेति रसपूरणार्थैव सा। अतो न पूर्णत्वक्षतिशङ्काऽपि। ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां-स्तथैव भजाम्यहमित्युक्तेः सर्वमनवद्यम्। हृदयस्थितौ जयदेवो-क्तमपि प्रमाणमाहुः॥ राधामाधयेति॥ गीतगोविन्दे शृङ्गाररस-वर्णनप्रबन्धे, राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुन्दरीरित्युक्तवा-ञ्जयदेवः। उपसंहरन्नाहुः॥ अत इति॥ अतः पूर्वोक्तयुक्त्या क्लेशापाय एव, न तु मुक्तिवदानन्दानुभव इति भावः॥

समाप्तिं दर्शयितुमाहुः॥ निजाचार्यानुकम्पात इति॥ निजा-श्च ते आचार्याश्च तेषामनुकम्पा कृपा दयापरपर्यायरूपा नि-रुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा च दया। तथा संशयनिराकरणे बुद्ध्यादिपरिश्रमरूपो यो दुखस्तत्प्रहाणेच्छारूपेत्यर्थ इति प्रकृतो-पयोग्यर्थः। वस्तुतस्तु कृपया सामर्थ्यं महत्। मूकं करोति वाचालमित्यादि। तथाच संशयनिराकरणमनायासेन सूचितम्॥ हरिदासेनेति॥ हरेर्दासः सर्वदुःखहर्तुर्भगवतो दासेनाऽपि संशय-

निराकरणरूपं दुःखहरणं युक्तमिति भावः । संशयात्मा विनश्यतीत्युक्तेस्तस्य दुःखरूपत्वेन तन्निराकरणेऽनेन मोक्षोऽपीति हरिदासाः परमकृपालवो भवन्तीति सूचितम् । यतो हरिस्वभावा एव हरिदासाः । स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः * भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवानित्युक्तेः । यद्वा हरिरेव दासः । नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यूतो यद्‌गुणैर्नार्दितः प्रभुः, नाहमात्मानमाशास इत्याद्युक्तेः । हरेर्विना संशयनिराकरणसामर्थ्यासम्भवाद्धरिरेव दास इत्यपि सुवचम् । हरिवद्दास इति वा ॥ स्वामिनो ममेति ॥ अत्र स्वस्वामिभावसंबन्धेन सेव्यसेवकभाव उक्तः । आचार्यं मां विजनीयादित्युक्तेर्हर्याचार्ययोरभेदात् । अन्यथा, हरिदास इति विरुद्धं स्यात् । पतिद्वयापत्तौ व्यभिचारापातात् । तेन संशयनिराकरणेन ते आचार्यरूपाः प्रभुचरणाः तुष्यन्तु प्रसन्ना भवन्तु । प्रसादकारणीभूतत्वात्तुष्टेर्न काप्यन्यफलापेक्षेति भाव इति । अनेन पुष्टिः सूचिता ॥

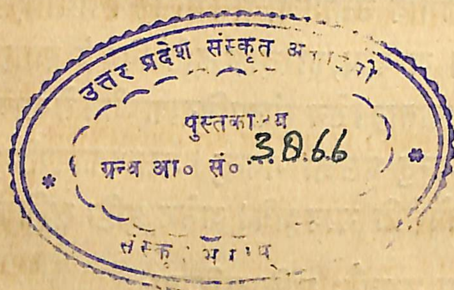
इति श्रुतिशताशया प्रभुवरैः सुसिद्धान्तिता-
न्मितादखिलबोधनाय हि मितः समुद्ग्रन्थितः ॥
मया सुविशदीकृतो रसिकरायगूढाशयः
समाप्तिमगमच्छुभो य इह तैः सुसिद्धान्तितः ॥ १ ॥

शश्वत्प्रसादसुमुखः सकलः कलेशो
नन्दगृहाभरणभूरभवद्विभूत्यै ॥
स श्रीमनोजनितमोहनसंज्ञयाऽऽसी-
न्मन्मूर्ध्नि गोपवरहृत्कमलप्रभावात् ॥ २ ॥

तेषु प्रसादसुमुखेषु किमप्यलभ्यं
नास्त्यत्र सत्सु भगवत्सु यतो हि यस्याम् ॥

सौगन्ध्यहीनमपि युक्तमभूत् सुपुष्पं
विद्वद्विहङ्गविरतिस्तु कदाऽपि न स्यात् ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्निरस्तपरमततिमिरनिकरविकासितमुरारिचरण-रतिसरसीरुहश्रीपुरुषोत्तमात्मप्रतिमूर्त्तिश्रीवल्लभविठ्ठलाचार्यान्वय-श्रीमद्गोपेश्वराचार्यचरणपद्म–परिचरणप्राप्त–मकरन्दामिलिन्दाय-मानेनानुचरेण गोष्ठीशालोपनामकेन गोपालकृष्णेन विरचितं श्रीमद्धरिरायकृतब्रह्मवादविवरणं समाप्तिमफाणीत् ॥ श्रीहरिः ॥

मुद्रित पुस्तक नाम।

(* एतत्पुष्पार्चित पुस्तक स्वकीय हैं।)

१	ब्रह्मसूत्रवृत्तिः। भावप्रकाशिका। प्रथमाऽध्यायः *	१)
२	भक्तिमार्तण्ड। गोस्वामिश्रीगोपेश्वरजीमहाराजकृत *	२)
३	श्रीविद्वन्मण्डनम्। वेदान्त।	१)
४	शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डः। प्रमेयरत्नार्णवश्च। वेदान्त।	१)
५	तत्त्वार्थप्रदीपः। आवरणभङ्गसहितः। प्रकरणद्वय *	५)
६	ब्रह्मवादः। सटीक।	।=)
७	श्रीमदणुभाष्यम्। प्रकाशसहितम्। वेदान्त।	१५)
८	ब्रह्मसूत्रवृत्तिः। मरीचिका। वेदान्त।	२)
९	विद्वन्मण्डनम्। सुवर्णसूत्रसहितम्।	२।)
१०	प्रस्थानरत्नाकरः।	२)
११	श्रीवल्लभाष्टकटीका चतुःश्लोकीटीका व्रजभाषा *	।)
१२	सर्वोत्तमटीका * ॥ ये द्वादश ग्रन्थ श्रीवल्लभसंप्रदायी हैं	।)
१३	ध्यानमञ्जरी भाषा *	।)
१४	युगलरसमाधुरी भाषा *	=)
१५	शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताभाष्य। विद्यारण्य सायणाचार्यकृत।	
	प्रथमद्वितीय अध्याय *	१)
	तृतीयादिदशमाध्यायपर्यन्त *	१॥)
१६	मीमांसादर्शन शाबरभाष्य।	१०)
१७	श्लोकवार्तिकम्। न्यायरत्नाकरसहितम्। मीमांसा	१०)
१८	वेदान्ततत्त्वत्रयम्। भाट्टभाषाप्रकाशश्च।	२)
१९	करणप्रकाशः। ज्योतिष।	१)
२०	भाट्टचिन्तामणिः। मीमांसा।	२)
२१	न्यायरत्नमाला। मीमांसा।	२)
२२	ब्रह्मसूत्रभाष्य। विज्ञानभिक्षुकृतम्।	६)
२३	स्याद्वादमञ्जरी। जैनग्रन्थ।	२)
[illegible]	सिद्धित्रयम्। वेदान्त।	१)
	न्यायमकरन्दः, प्रमाणमाला, न्यायदीपावली च। वेदान्त।	४)
	विभक्त्यर्थनिर्णयः। न्याय।	५)
	[illegible]धिरसायनम्। मीमांसा।	२)